

MARIA LACUEVA

*Reconciliar-se amb les mares
per (re)trobar-se amb les germanes*
Cap a una història de la literatura catalana integradora

Toutes les histoires seraient à raconter autrement

HÉLÈNE CIXOUS

Estem a punt de finalitzar la segona dècada del segle XXI i la història de la literatura catalana d'autora encara està per escriure. Comptem, això sí, amb brillants i sòlids estudis monogràfics al voltant d'aquesta temàtica, tant de tipus individual, centrats en una sola personalitat, com de caràcter col·lectiu, amb aproximacions a diverses autores dins d'unes coordenades geogràfiques i temporals més o menys àmplies. És cert que aquests treballs, sovint fruit d'una tasca arqueològica ingent que ens acosta documentació inèdita o de difícil accés, ens mostren encara un panorama parcial de la producció escrita que ens han llegat les nostres avantpassades, però a hores d'ara resulten ja més que suficients per demostrar l'existència empírica d'una genealogia literària femenina en llengua catalana que es pot resseguir, ininterrompudament, al llarg dels segles i arreu del territori. Aquesta constatació desmunta el tòpic que tendeix a interpretar com una excepció qualsevol experiència literària femenina i, alhora, desemmascara la inèrcia heretada de la historiografia acadèmica a l'hora de considerar aquest corpus com un element prescindible, és a dir, no constitutiu, de la història de la literatura catalana.

Maria Lacueva Lorenz (València, 1980) és doctora en Filologia Catalana per la Universitat de València i professora d'Estudis Catalans i Romànics a la Universitat de Saarbrücken (RFA). Recentment ha publicat *Les dones fortes. La narrativa valenciana sota el franquisme* (IAM, 2019)

És clar que la inclusió —o no— de la literatura d'autora dins d'una història literària que es vol general és un dels debats internacionals més vius a hores d'ara, tot i que va començar a arrelar durant la dècada dels setanta als Estats Units, Europa i també als Països Catalans. És una qüestió que ha estat plantejada tant des de les diferents tradicions literàries locals, nacionals o estatals com pel que fa a allò que s'etiqueta com a literatura universal. Actualment, aquesta discussió s'estructura a partir de dos elements generals, diferenciats però indistingibles: el nombre de dones que formen part de la història de la literatura i el valor de la seua obra. Pel que fa a l'aspecte quantitatiu, avui dia sembla indiscutible l'asimetria existent entre la presència d'escriptors i d'escriptores en la història de la literatura de qualsevol llengua; una asimetria que, a més, es veu agreujada per la seua distribució jerarquitzada, on les dones solen quedar situades en un escalafó inferior al dels homes: no només hi ha menys autores, sinó que es parla —s'escriu— menys sobre elles, amb la invisibilitat que això implica.

Davant d'aquesta evidència numèrica, són nombroses les aportacions teòriques que qüestionen tant el caràcter pretesament objectiu de la historiografia literària com la imatge esbiaixada que transmet, certament allunyada d'unes realitats essencialment plurals i diverses. Alhora, s'han aportat noves estratègies per aproximar-se al passat des d'aquesta perspectiva, amb l'objectiu de comprendre'l de la manera més ajustada possible a la documentació i als vestigis històrics que es conserven. En aquest sentit, resulten clarificadores tant la proposta de Luce Irigaray (2002), que defensa l'exhumació i divulgació de les genealogies femenines, com la de Joan W. Scott (1986), que considera el gènere com una categoria útil per a l'anàlisi històrica.

Ara bé, hi ha un acord tàcit i generalitzat a l'hora de reconèixer que no es tracta només de fer una aportació positivista que es limite a *contribuir* al discurs històric establert amb informacions més o menys reveladores referides a les dones, sinó que s'aspira a promoure una reflexió, una metodologia i una reformulació de conceptes clau per a qualsevol historiografia —també la literària—, com ara *discurs*, *experiència* o *identitat*, els quals ajuden a superar els pressupòsits jerarquitzadors tradicionals (Aguado i Ortega, 2011: 12). I és que només si els periples individuals de les dones que han participat en els diferents processos històrics, és a dir, les dones que formen les genealogies femenines, s'estructuren a partir d'uns discursos històrics que les cohesionen tant entre elles com amb els companys masculins, podran deixar de ser uns mapes aïllats de noms femenins units de manera matrilineal. Aquesta estratègia assenyala unes problemàtiques cabdals en el nostre cas concret, i és que, sense rescatar de l'oblit les escriptores, resultarà impossible copsar la història de la literatura catalana en tota la seua riquesa i complexitat. De

la mateixa manera, sense un discurs capaç de superar la univocitat masculina predominant en la nostra historiografia i la disposició a assumir-se i potenciar-se com a construcció polifònica, els noms de les escriptores seguiran formant unes llistes puntuals, més o menys sumàries, que, en els millors dels casos, faran de comparsa d'algun escriptor.

Pel que fa a l'aspecte qualitatiu que apuntàvem més amunt, és obvi que la història de la literatura es nodreix de material de creació i, per tant, l'exercici valoratiu hi és intrínsec, sobretot si tenim en compte que, tradicionalment, ha tingut la vocació d'establir i conrear un cànon. La qüestió al voltant de la (in)suficient qualitat literària de les escriptores planteja si aquesta consideració es basa en arguments estrictament literaris o extraliteraris, cosa que només es pot esbrinar analitzant quines variables han estat triades per la crítica a l'hora de decidir-se pel no estudi de la immensa majoria de la producció literària femenina i, per tant, per la seua no inclusió dins la història de la literatura. En aquest sentit, una de les preguntes fonamentals que hom planteja és: per quin procés ha de passar un text per arribar a ser considerat una obra literària de bona qualitat?

Aquesta pregunta, que a hores d'ara suscita diverses i complexes respostes, i fins i tot el qüestionament de la mateixa pregunta (ser considerat *per qui?*, què significa *bona qualitat?*, etc.), ha estat tradicionalment resolta de manera gairebé unívoca: cal que el text passe per un procés de canonització. Si el supera, esdevindrà una obra canònica, i aquest nou estatus li garantirà una sèrie de privilegis que la diferenciarà de les obres no canòniques, com ara transcendència, transmissió intergeneracional —també a l'escola—, atenció dels especialistes, un lloc dins la història de la literatura pròpia corresponent o, fins i tot, en la universal, etc.

Com és ben sabut, Harold Bloom (1994) —recentment desaparegut— és el més clar exponent d'aquesta tendència. Bloom, a més, defensava que la selecció del cànon, siga qui siga qui la duga a terme, mai no respon a qüestions ideològiques o morals, sinó que es basa en criteris purament artístics, com ara la seua força estètica, composta primordialment de domini del llenguatge metafòric, originalitat, poder cognitiu, saviesa, exuberància en la dicció i capacitat de l'obra per superar la tradició i subsumir-la. Aquests elements, tot i voler-se universals i cronològicament immutables, no impedeixen certes contradiccions internes, com demostren els nombrosos casos que podrien il·lustrar el caràcter inclusiu i modificable del cànon al llarg de la història.

Dins l'espai cultural català, només cal pensar en una escriptora a hores d'ara indiscutiblement canonitzada com Mercè Rodoreda: amb una ràpida repassada a l'evolució de la bibliografia crítica que ha generat la seua obra, observarem que,

durant un temps, la immensa majoria dels crítics o bé a penes valoraven aquesta autora o bé la menyspreaven. Des del punt de vista actual, els silencis i les lectures que aquests crítics van generar ens semblen fruit de la manca de perspectiva, la insensibilitat o el pur prejudici masclista, i ara ens felicitem per haver-nos demostrat una maduresa col·lectiva suficient que superés aquella etapa. Tot plegat ens confirma que, d'alguna manera, els valors estètics han canviat i que el cànon català, com a entitat oberta i en contínua evolució, s'ha adaptat a les noves tendències i ha sabut acollir-hi Mercè Rodoreda com a element integrant.

Des d'aquests paràmetres, i com apunta irònicament Lillian Robinson (1998), podria semblar exagerat parlar del cànon (en singular) o considerar-lo una mena d'institució restrictiva o repressiva: més aviat es tracta d'un acord informal, caval·lerós, sobretot si tenim en compte, com apunta aquesta teòrica, les poques obres de membres no barons —per definició, homes de classe privilegiada i sovint blancs— que en formen part. La crítica literària feminista reivindica l'ampliació de les variables que cal tindre en compte a l'hora de canonitzar una obra, però també a l'hora d'interpretar-la, es considere o no canònica; amb això, es podrien evitar tant les lectures distorsionades de les escriptores canòniques com l'exclusió massiva de les altres. Aquesta ampliació de criteris a doble banda suposa la reinterpretació dels límits que presenta el cànon occidental actual, amb l'augment eventual tant de la quantitat d'obres susceptibles de ser canonitzades com de les lectures que se'n poden fer.

Al capdavall, podríem dir que, quan la crítica feminista participa del pacte entre cavallers, aquest esdevé un pacte entre persones, cosa que provoca, inevitablement, la seua modificació. En aquest sentit, la modificació més important és, segurament, que el pacte deixa de ser unívoc per esdevenir extraordinàriament complex i ple de matisos, dues de les característiques intrínseques, doncs, del fet literari. I és que, com recorda Enric Bou (2009: 21) en relació amb la història de la literatura i, per tant, del cànon literari: «No es pot construir de manera unívoca, a partir d'una sola perspectiva, sinó que ha de tenir present el caràcter de sistema, d'una gran complexitat, amb una gran quantitat de ramificacions, íntimament relacionades amb altres dominis lingüístics veïns. També la consideració del que és literatura canvia en el temps, i també canvien el llenguatge literari i l'expressió».

Lligat amb això, no podem oblidar un altre aspecte cabdal a l'hora de valorar un text, siga d'autor o d'autora: la seua recepció general, més enllà de l'acadèmica; perquè, com apunta Francesca Bartrina (2005: 101), «el significat no es troba en els textos, sinó que és fruit d'una negociació i d'un conjunt de relacions dins del sistema en què el text es produeix i es consumeix». En aquesta línia, des de la pionera xarxa internacional de recerca NEWW: New Approaches to European Wo-

men's Writing, dirigida per la professora Suzan van Dijk i actualment aixoplugada sota el projecte COST «Women Writers in History: Toward a New Understanding of European Literary Culture», es mira no només de rescatar i de fer accessible en línia la producció de les escriptores europees des de l'edat mitjana fins a 1930, sinó també de documentar la recepció d'aquestes autores, si és que mai van arribar a fer públics els seus textos, per part dels seus contemporanis: traduccions, comentaris, edicions, mecenatges, institucionalitzacions, etc.; en resum, es vol traçar el seu grau d'influència, reputació o èxit, els quals són, sovint, molt més acusats del que hom podria esperar en un principi. La fase actual del projecte, focalitzada en els contactes entre autores i autors i, molt especialment, en els espais de relació entre les autores, ja està aportant els primers resultats, els quals denoten una (re)configuració, un enriquiment i una diversificació del mapa de la cultura literària continental que s'intueixen claus per a qualsevol aproximació futura a la història de les literatures —i de les cultures, les societats o les polítiques— europees.

L'operativitat que demostra l'aplicació d'aquesta metodologia, doncs, em va engrescar a reflexionar al voltant de les relacions entre les escriptores en llengua catalana. Com que la cartografia de les relacions entre autores (per exemple a través de la correspondència) resta quasi totalment inèdita o, fins i tot, introbable excepte alguns pocs casos, m'hi he acostat des de la més estricta actualitat però a partir d'un precedent recent, com va ser l'experiència que va suposar la participació en el projecte *Entre dones*. L'any 2015, l'escriptora Raquel Ricart, a qui encara no tenia el plaer de conèixer en persona, em va fer una proposta engrescadora: contribuir al desenvolupament d'un volum col·lectiu de contes escrits per autores valencianes en actiu. La idea li havia vingut en consultar, per casualitat, la meua tesi doctoral sobre les escriptores valencianes de postguerra (Lacueva, 2013).¹

A banda d'adonar-se que no sabia a penes res d'aquelles dones, l'havia entristida enormement la desconexió generalitzada que hi hagué entre les nostres predecessores directes, malgrat que algunes d'elles, com ara Maria Beneyto i Carmelina Sánchez-Cutillas, vivien a uns minuts a peu l'una de l'altra, a la ciutat de València. És cert que d'altres es consideraven fins i tot amigues, com ara Maria Ibars i Beatriu Civera, o conegudes i apreciades, com els tandems formats per la mateixa Civera amb Sánchez-Cutillas o per Matilde Llòria amb Beneyto. Però en aquell context de repressió, les dones que s'exposaven com a creadores es veien sotmeses a viure sota una sospita permanent, tant de les autoritats com de la societat en general; l'expressió pública de la sororitat no hi tenia cabuda.

Però, i en l'actualitat? Quin tipus de barreres —mentals, socials, personals, polítiques, econòmiques, editorials, d'egolatria— impedièren aquest acostament entre escriptores? La iniciativa de Raquel Ricart va voler trencar aquesta inèrcia i va convocar un seguit d'autores, algunes de les quals tan sols coneixia de nom. Totes elles, Núria Cadenes, Isabel Canet Ferrer, Mercè Climent, Maria Josep Escrivà, Isabel Garcia Canet, Pepa Guardiola, Carme Manuel, Anna Moner i Lliris Picó, van acceptar el repte entusiasmades, mentre que jo em vaig encarregar de l'epíleg. Així doncs, des de les diferents individualitats, estils i trajectòries, des de la diversitat d'opinions i de discursos, es va generar un espai comú i propi al voltant de l'editorial Balandra, dirigida per Àfrica Ramírez, on algunes de les dones valencianes vinculades a la literatura en català, perquè n'escriuen, en publiquen o l'estudien, parlen entre elles de les problemàtiques compartides, tot creant sinergies que, a més de resultar alliberadores, sovint signifiquen un puntal de suport mutu. Un espai de normalitat, doncs, que esdevé excepcional quan observem que no n'hi ha d'altres més i, a més, quan semblaria que ni tan sols se'ls troba a faltar.

Aquesta conclusió, encara provisional, és fruit d'una sèrie d'entrevistes informals que he mantingut amb autores actuals d'arreu dels Països Catalans, de diferents edats i gèneres, els noms de les quals, de moment, mantindré en l'anonimat. Un treball de camp que, tot i trobar-se encara en una etapa embrionària, comença a resultar il·lustratiu quan corrobora un estranyament inicial bastant generalitzat de les entrevistades davant la pregunta sobre si coneixen (o participen en) espais, xarxes o altres mètodes associatius integrats per escriptores que integren el fet de ser dones i d'escriure en català. Excepte una d'elles, la resta mai no s'havia plantejat aquesta qüestió, tot i que algunes (re)coneixen l'existència de col·lectius organitzats per i per a autores en altres llengües, com ara el castellà, i apunten que, de vegades, fins i tot hi han participat; malgrat haver trobat, és clar, punts en comú amb aquelles autores, apunten que, finalment, no els ha resultat el seu espai «natural».

Totes coincideixen a l'hora de denunciar la discriminació que pateixen pel fet d'escriure en català i, a més, confirmen que els contactes que mantenen entre elles es basen exclusivament en relacions personals o professionals; la dinàmica generalitzada, doncs, se sosté en un tracte, més o menys puntual, amb les autores més pròximes geogràficament, mentre que destaquen dificultats a l'hora de traspasar les fronteres autonòmiques. En aquest sentit, tenen en compte les possibilitats que obren alguns espais mixtos, com ara l'Associació d'Escriptors en Llengua Catalana, i en valoren els bons propòsits, però troben que no acaben de superar encara la desestructuració del circuit literari català a escala territorial, cosa que els afecta, també, com a dones. La immensa majoria, doncs, confirmen que són necessàries políti-

ques, organismes o iniciatives que establisquen i milloren la interrelació entre les autores de tot el domini lingüístic. Finalment, i de manera minoritària, hi ha qui no troba la necessitat de cap espai compartit amb altres escriptores en català, cosa que atribueixen o bé al caràcter eminentment solitari de l'escriptura o bé a la no percepció de cap tipus de discriminació a dins dels cercles literaris pel fet de ser dona.

La inexistència actual de xarxes, virtuals o analògiques, on pugui participar el gruix d'escriptores en català podria ser símptoma d'altres mancances estructurals, com ara la invisibilitat que pateixen les dones en la història de la literatura esmentada més amunt, ja que el desconeixement de les pròpies «mares» i «àvies» literàries és generalitzat, també entre les autores actuals. No debades, aquest buit també omple, per exemple, les prestatgeries de les editorials o les biblioteques, ja que, com afirmava Marina Gustà (2009: 48) fa uns anys:

No hi ha, a hores d'ara, cap col·lecció dedicada específicament a publicar obra d'escriptores en català, ni —encara menys— als estudis teòrics o històrics sobre literatura d'autora. Després de vint anys d'iniciatives més o menys militants, més o menys comercials, sembla desestimada la primera opció; la segona, de fet, no s'ha arribat a plantejar: amb independència de la qualitat o l'oportunitat, les monografies sobre literatura catalana de dona s'han publicat sempre en el marc de col·leccions de recerca o de divulgació, segons els casos, sense cap tractament especial. No crec que hi hagi res a dir, al contrari.

Ha passat una dècada des d'aquesta constatació i hem de dir que el panorama no s'ha modificat gaire; tot i que l'exhumació i l'edició d'obres d'autoria femenina ha augmentat notablement, i que se n'han fet nombrosos estudis, qualsevol proposta de creació d'una sèrie o col·lecció centrada en la literatura catalana d'autora se sol relacionar ràpidament amb la idea de gueto i, per tant, rebutjar. Fa la sensació que aquesta vinculació ve donada per la tendència a identificar el debat al voltant de la història de les dones i del gènere —també des del punt de vista literari— amb una mena d'història a banda, sense tenir en compte, però, que la recuperació, actualització i publicació dels textos d'autora, juntament amb el desenvolupament teòric i científic que aquest corpus genera, provoquen una història que, com afirma Ana Aguado (2005: 11), es pot considerar «més història perquè és més matisada i complexa —perquè incorpora a l'anàlisi les relacions de gènere en tant que relacions socials entre dones i homes, construïdes culturalment i socialment».

Resulta sorprenent que una cultura com la nostra reproduïska una situació similar a la que ella mateixa pateix, a causa de la diglòssia lingüística, des de fa tants anys. Perquè, què hauria passat si no s'hagués facilitat l'accés de la societat al llegat

literari català amb els projectes que es van promoure durant el segle XX, com ara la col·lecció «Els Nostres Clàssics», els llibres de la MOLC («Les Millors Obres de la Literatura Catalana») o la «Biblioteca d'Autors Valencians»? Què passaria amb el nostre patrimoni si no s'hagueren dut a terme obres de caràcter enciclopèdic centrades en la història de la literatura catalana? Amb quins recursos per a l'educació literària comptaria l'escola sense tota la maquinària didàctica i divulgativa que es va posar en marxa un cop mort el dictador Franco? Quants materials podrien consultar aquelles persones que, des de dins del territori o des de l'àmbit internacional, s'interessen per les nostres lletres, també des de perspectives comparatistes? En definitiva, quina identificació col·lectiva tindríem amb la nostra literatura sense unes polítiques que, tot i els seus dèficits, s'ocupen de normalitzar la presència d'autors i obres en tots els àmbits?

Es tracta d'iniciatives sovint titàniques i segurament imperfectes, però que, vistes amb perspectiva, s'han mostrat ben eficients a l'hora d'aconseguir un objectiu fonamental: trencar el reducte, el gueto, en què es trobaven aquelles persones que es dedicaven a escriure en català o a investigar les nostres lletres, unes tasques tradicionalment percebudes com a completament prescindibles per una bona part de l'acadèmia, dels circuits culturals i de la societat en general, malgrat les clares evidències del potencial que presentaven i que les feien —i fan— equiparables a unes altres tradicions. Ara bé, la immensa majoria dels continguts que inclouen aquestes iniciatives es refereixen a la literatura d'autor, tot i que aquesta característica mai no s'explicita per aquella inèrcia metonímica, estructuralment afermada, que tendeix a considerar allò que és masculí, i per tant parcial, com un tot universal i neutre; la conseqüència és que, a dins d'aquelles, a penes hi ha espai per a la història de la producció femenina.

Uns anys enrere, aquesta situació es podia justificar pel desconeixement que hi havia al respecte, però a hores d'ara ens estem adonant, d'una banda, del volum que presenta aquest corpus, molt superior al que es pensava, i, de l'altra, de l'interès investigador que desperta. A això caldria afegir-hi, encara, un tercer factor ambiental en plena eclosió, com és l'impacte que està tenint el feminisme en nombrosos sectors socials, i que, entre d'altres coses, exigeix la recuperació, reconeixement i visibilitat dels referents femenins. Reformulem, doncs, les qüestions que hem apuntat més amunt, tot introduint-hi la perspectiva de gènere, i repensem si el fet de proporcionar uns espais bibliogràfics fàcilment identificables pel gran públic i dedicats explícitament a la història de la literatura catalana d'autora, com en el seu moment es va fer amb la literatura catalana, implica un perill de guetificació de

la producció femenina o si, per contra, pot esdevenir un dels antídots contra l'estat de minorització en què es troba des de fa segles.

PUNT I SEGUIT

El cas del projecte *Entre dones* és un bon exemple de com el fet de reconciliar-se amb les mares literàries pot provocar que molts homes i dones actuals es (re)troben amb unes germanes escriptores de les quals, en la majoria dels casos, ni tan sols tenien notícia. A més, aquest títol presenta una característica fonamental, i és que la quantitat de signatures que integren aquest llibre col·lectiu i no mixt liquida la qualitat d'excepció que sovint acompanya les dones escriptores, amb la qual cosa es normalitza la seua presència, per a moltes persones acabada de descobrir. És una mostra més de com ens cal adoptar una mirada integradora de la història de les dones en la història de la literatura catalana, perquè contribuirà a fer comprendre la cultura literària de manera més ajustada a la realitat empírica i, alhora, ens ajudarà a reformular en clau de gènere la història cultural dels Països Catalans. Tot plegat ens permetrà explicar-nos per què i de quina manera els escriptors i les escriptores han ocupat i ocupen espais asimètrics literàriament i socialment, o com aquestes relacions han estat influenciades per altres processos polítics i socials, els quals, alhora, s'hi veuen connotats.

La superació de la parcialitat i el biaix de gènere que actualment presenta la historiografia literària catalana passa, al meu parer, per un esforç persistent, col·lectiu i metacrític. Persistent i col·lectiu perquè calen mans, temps i recursos per trobar i establir una història integradora de la literatura catalana. Metacrític perquè cal repensar la mateixa disciplina, tot analitzant a partir de quins pressupòsits s'ha construït i quines han estat les conseqüències acadèmiques, però també socials, d'aquesta construcció. Aquest exercici, com apunta Àlex Broch (2005b: 64), «només serà possible si la limitada bibliografia crítica publicada s'estudia no solament en funció de l'obra de creació que analitza sinó, a més i també, com un llenguatge propi i específic amb les seves lleis, la seva metodologia, la seva evolució i els seus condicionants». Sense perseverança, complicitats i crítica de la crítica, doncs, la reconciliació amb les genealogies femenines literàries en llengua catalana, i totes les possibilitats que aquesta reconciliació obre, no passaran de ser unes idees benintencionades, impreses en uns papers més o menys mullats. I és que, com afirma Hélène Cixous (2010: 75) en la citació que encapçala aquestes pàgines, quan es conega i es tinga en compte l'aportació real de les dones, totes les històries —inclosa la de la literatura en català— seran contades d'una altra manera. ☪

BIBLIOGRAFIA

- AGUADO, A. (2005): «Prólogo», a L. Sanfeliu: *Republicanas: Identidades de género en el blasquismo (1895-1910)*, València, Universitat de València, pp. 11-15.
- AGUADO, A. i M. T. ORTEGA (eds.) (2011): *Feminismos y antifeminismos: Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*, València, Universitat de València.
- BARTRINA, F. (2005): «La crítica literària feminista a Catalunya en els darrers trenta anys», *Literatures*, 3, pp. 89-102.
- BLOOM, H. (1994): *The Western Canon: The Books and School of the Ages*, Nova York, Harcourt Brace.
- BOU, E. (2009): «Introducció», a *Panorama crític de la literatura catalana: Segle XX*, Barcelona, Vicens Vives.
- CIXOUS, H. (2010): *Le rire de la Méduse et autres ironies*, París, Galilée.
- GUSTÀ, M. (2009): «Els estudis de literatura d'autora a Catalunya», a E. Cassany i GELCC (eds.): *Gènere i modernitat a la literatura catalana contemporània*, Lleida, Punctum, pp. 39-50.
- IRIGARAY, L. (2002): «La question de l'autre», *Labrys*, 1-2, <https://www.labrys.net.br/labrys1_2/irigaray2.html> (darrera consulta: 1 d'octubre de 2019).
- LACUEVA, M. (2013): *Elles prenen la paraula: Recuperació crítica i transmissió a les aules de les escriptores valencianes de postguerra* (tesi doctoral), Universitat de València, <<http://roderic.uv.es/handle/10550/32131>> (darrera consulta: 1 d'octubre de 2019).
- (2016): «Té bones mestres a casa», a R. Ricart *et al.* (2016): *Entre dones*, València, Balandra Edicions, pp. 158-169.
- (2019): *Les dones fortes: La narrativa valenciana sota el franquisme*, València, Alfons el Magnànim.
- RICART, R. *et al.* (2016): *Entre dones*, València, Balandra Edicions.
- ROBINSON, L. S. (1998): «Traicionando nuestro texto: desafíos feministas al canon literario», a E. Sullà (ed.): *El canon literario*, Madrid, Arco/Libros, pp. 115-138.
- SCOTT, J. W. (1986): «Gender: A Useful Category of Historical Analysis», *American Historical Review*, 91, pp. 1053-1075. [Traducció al castellà: «El género: una categoría útil para el análisis histórico», a J. S. Amelang i M. Nash (eds.) (1990): *Historia y género: Las mujeres en la Europa moderna y contemporánea*, València, Alfons el Magnànim, pp. 23-56.]

WEBS CITATS

NEWW: New Approaches to European Women's Writing, <http://www.womenwriters.nl/index.php/Women_writers%27_networks> (darrera consulta: 1 d'octubre de 2019).

Women Writers in History, <<http://resources.huylens.knaw.nl/womenwriters>> (darrera consulta: 1 d'octubre de 2019).

Women Writers in History: Toward a New Understanding of European Literary Culture, <<https://www.cost.eu/actions/IS0901/#tabs|Name:overview>> (darrera consulta: 1 d'octubre de 2019).

Col·lecció

BREVIARIS

Micromégas. Una història filosòfica

Voltaire

Traducció i introducció de Martí Domínguez

Brevíssima relació de la destrucció de les Índies

Bartolomé de Las Casas

Traducció de Pau Viciano

Estudi preliminar de Meritxell Bru

Pròleg de Miquel Barceló

Contra els galileus

Julià Emperador, dit l'Apòstata

Traducció i introducció de Joan F. Mira

Assaigs

Victor Klemperer

Traducció de Marc Jiménez

Introducció d'Antoni Martí Monterde

Lisboa. Llibre de navegació

José Cardoso Pires

Traducció i introducció de Vicent Berenguer

La lluita per la vida

Charles R. Darwin / Alfred R. Wallace

Traducció de Juli Peretó

Introducció de Manuel Costa i Juli Peretó

En una cambra i mitja

Joseph Brodsky

Traducció d'Anna Torcal i Salvador Company

Introducció d'Antoni Munné

Juli despatxat de les portes del cel

Erasmus de Rotterdam

Traducció i introducció d'Antoni Seva

L'esperit alemany en perill

Ernst Robert Curtius

Traducció de Marc Jiménez

Introducció d'Antoni Martí Monterde

Assaigs d'ètica i estètica

David Hume

Traducció i introducció de Sergi Rosell

Quinze dies al desert americà

Alexis de Tocqueville

Traducció i pròleg de Tomàs Escuder

16 d'octubre de 1943

Giacomo Debenedetti

Traducció i introducció de Maria Folch